

րից էջմիածինն ստանում էր մոտավորապես 148 ռուբլի արծաթ, տասնմեկ փութ մոմ⁸:

Այս ամենից բացի, էջմիածինն իր վիճակների բնակչությանից ստանում էր նաև զանազան «կամավոր» տուրքեր, որոնք տարբեր անուններ ունեին՝ սրբադրամ, աթոռահաս, հոգեբաժին, պտղի և այլն:

Արևելյան Հայաստանում սարդարական կառավարչության վերջին տարիներին էջմիածին և հայկական մյուս վանքերի տնտեսական վիճակը գնում էր դեպի քայքայում՝ հետզհետե ուժեղացող բռնությունների և կեղեքումների հետևանքով:

3. ԳՅՈՒՂԱՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆԸ. ԳՅՈՒՂԱԿԱՆ ՀԱՄԱՅՆՔԸ

XIX դարի սկզբին Արևելյան Հայաստանում տնտեսության հիմնական ճյուղը գյուղատնտեսությունն էր, որի զարգացմանն արգելակում էին հետամնաց ֆեոդալական հարաբերությունները, աշխատանքի նախնական գործիքները, հողի մշակման հնամենի եղանակը: Տարածված էր հողի մշակման եռադաշտային սխեման, որը դեռ ոչ բոլոր վայրերում էր կիրառվում: Արարատյան դաշտում, որտեղ հողը բերի էր, կիրառվում էր ցանքատեսակների փոփոխման եղանակը:

Գյուղատնտեսական արտադրության հիմնական գործիքը, որ օգտագործվում էր հողը վարելու համար, արորն էր: Միայն խոշոր և ունեոր տնտեսություններն էին ի վիճակի գութան օգտագործել:

Ցանելու և հնձի գործիքները նույնքան նախնական էին: Հնձի ժամանակ օգտագործում էին գերանդի և մանգաղ: Հացահատիկը կալսելու համար օգտագործվում էր կամ, իսկ հատիկը դարմանից առանձնացնում էին փայտե լայն թիակների միջոցով՝ դարմանը քամուն տալով:

Այս պայմաններում հնարավոր չէր բարձր բերք ստանալ: Հացահատիկային կուլտուրաների՝ հատկապես ցորենի և գարու բերքատվությունը հիմնականում կազմել է մեկին երեք-չորս, հազվադեպ մոտեցել է հինգի, բրնձինը՝ մեկին հինգ կամ վեց, կորեկինը՝ մեկին վեց-յոթ⁹:

Լեռնային շրջաններում, որտեղ գրեթե արհեստական ոռոգում չէր կատարվում, բերքն ամբողջովին կախված էր բնության ողորմածությունից: Երաշտի, կարկուտի, մորեխի և բազմաթիվ այլ տարերային աղետների հանդեպ անդոր էր հողագործը: Գյուղատնտեսության անկումը պայմանավորված էր նաև երկրի քաղաքական կացությամբ: Զանգվածային արտագաղթների հետևանքով երկրի բնակչության մի զգալի մասը թողնում էր հայրենի բնակավայրերը և անցնում հարևան երկրները: Այնուհետև, Արևելյան Հայաստանում հաճախակի տեղի ունեցող ռազմական գործողությունների հետևանքով մեծամեծ ավերածություններ էին լինում, բազմաթիվ շեն գյուղեր, այգիներ ու անդաստաններ ոչնչանում էին: Խիստ տուժել էին Վաղարշապատը, Աշտարակը, Եղվարդը, Մաստարան, Թալինը, Զաֆարաբադը, Զարբախը և մյուս, համեմատաբար

⁸ Մատենադարան, Կաթ. դիվան, թղթ. 39, վավ. 335:

⁹ Նույն տեղում, թղթ. 31, վավ. 187:

մեծ գյուղերը, իսկ բազմաթիվ մեծ ու փոքր գյուղեր իսպառ ջնջվել էին երկրի երեսից: Քաղաքական տեական երեքուն կացությունը Արևելյան Հայաստանում ազգաբնակչությանը շունչ քաշելու և քայքայված տնտեսության վերաշինությանը ձեռնարկելու հնարավորություն չէր տալիս:

«...Շրջապատի մեծած պատկերը ավելացնում էր մեր այն տպավորությունը, թե մենք մի անմարդաբնակ ամայության մեջ ենք գտնվում: Երկրի ամեն կողմը ցրված նախկին բազմամարդ բնակչության անբնակ հետքերը՝ համեմատելով ամեն տեղի ներկա բացարձակ ամայության հետ, ես զգում էի, թե ամենամոռյալ ճանապարհն էր այս իմ անցած բոլոր մյուս տեղերից: ...Այդ ամայությունները պիտի օգտագործվեն մարդկանց կողմից, մինչ սրանցից մարդիկ վտարված են, բազմամարդ երկիրը վերածելով անապատի: Գրեթե իմ անցած ամբողջ ճանապարհը այս վշտառիթ նկարագիրն ուներ. փաստերը սփռված էին ամենուրեք, թե այստեղ ապրում էր երբեմն մի բարգավաճ ժողովուրդ, հիմա սրբված երկրի երեսից»¹⁰, — գրում էր այդ ժամանակաշրջանում Հայաստան այցելած անգլիացի ճանապարհորդ Քեր Փորթլըրը:

Գյուղատնտեսության քայքայված վիճակը, աշխատող ձեռքերի պակասը անհանգստացնում էր խանական վարչությանը, քանի որ բերքատվության անկման և ցանքատարածությունների կրճատման պատճառով նվազում էին պետական եկամուտները: Հատկապես ծանր էր Սարդարապատի մահալի վիճակը, որտեղ բնակչությունը սակավ էր: Այդ նկատառումներով էր, որ 1821 թ. պարսկա-օսմանյան պատերազմի ժամանակ մեծ քանակությամբ հայեր Բայազետից ու Ալաշկերտից բռնի կերպով քշվեցին Երևանի խանություն և բրնակեցվեցին հիշյալ մահալում: Նույնը կատարվեց նաև Կարբիբասարի մահալի Եղվարդ գյուղում, որն հռչակված էր իր լավորակ ցորենով: Սակայն այս և նման միջոցները չէին կարող որևէ չափով փոխել դրությունը, քանի որ տիրապետող ֆեոդալական հարաբերությունները, բռնապետական վարչակարգը միայն խոչընդոտում էին գյուղատնտեսության վերելքին:

Արևելյան Հայաստանի գավառներից գյուղատնտեսական արտադրությունը համեմատաբար զարգացած վիճակում էր գտնվում Արարատյան դաշտում, որտեղ հնուց ի վեր մշակվում էին գյուղատնտեսական բազմաթիվ արժեքավոր կուլտուրաներ:

Գյուղատնտեսության գլխավոր ճյուղերից էին հացահատիկային կուլտուրաները (ցորեն, գարի, կորեկ): XIX դարի առաջին երեսնամյակում Երևանի խանությունում միջին հաշվով արտադրվել է ցորեն՝ 75000 խալվար, գարի՝ 30000 խալվար: Հացահատիկի արտադրության այս քանակությունը միշտ չէ, որ բավարարում էր ազգաբնակչության պահանջները, ուստի շատ հաճախ ցորեն և գարի էր ներմուծվում հարևան Բայազետի և Կարսի փաշայություններից:

Տեխնիկական կուլտուրաներից առաջնակարգ նշանակություն ուներ բամբակի մշակությունը: Բամբակի տարեկան համախառն բերքը կազմում էր մոտավորապես 2500 խալվար (75000 փութ): Բամբակի մշակության հիմնական կենտրոններն էին Զանգիբասարի, Կարբիբասարի, Գառնիբասարի, Վեդիբասարի, Շարուքի, Սուրմալուի, Սարդարապատի մահալները: Այս մահալ-

¹⁰ Հովհ. Հովսեփյան, Ուղեգրություններ (1800—1820), ԺԺ դար, հ. 2, Երևան, 1934, էջ 751:

ներում բամբակն այնքան եկամտաբեր էր, որ բոլոր փոքր ի շատե խոշոր տնտեսությունները զբաղվում էին բամբակի մշակությամբ: 1819 թ., օրինակ, Վաղարշապատ գյուղն հագելով 200 տնտեսություն ուներ, որոնցից 160-ը զբաղվում էր բամբակի մշակությամբ:

Ինչպես բամբակի, այնպես էլ բրնձի վաճառքի գործում սարդարի յուրացրած մենաշնորհը մեծապես արգելակում էր այս կուլտուրաների ցանքատարածությունների ընդարձակմանը և արտադրանքի աճին: Գյուղացիներին թողնելով նրանց տնտեսական կարիքների համար անհրաժեշտ միջինումը, իսկ հաճախ ավելի պակաս, Երևանի սարդարն իր իսկ սահմանած գներով գնում էր այդ մթերքների ողջ ավելցուկը և վերավաճառում դրացի երկրներում: Նման պարագան գյուղացիներին զրկում էր իրենց տնտեսությունը զարգացնելու շահագրգռվածությունից և իջեցնում այդ եկամտաբեր կուլտուրաների մշակության թափը: Եթե գյուղացիները համարձակվում էին խախտել սահմանված կարգը, և իրենց բամբակը վաճառել այլ գնորդների, ապա խանի պաշտոնյաները դաժան դատաստան էին տեսնում նրանց հետ:

Համեմատաբար զարգացած վիճակում էր գտնվում ալգեգործությունը՝ հատկապես խաղողագործությունը: Երևանի խանությունում կար 3330 այգի, որից 1473-ը Երևան քաղաքում, Նախիջևանի խանությունում՝ 541 այգի, որից 184-ը Նախիջևանում, Օրդուբադի շրջանում՝ 1386 այգի, որից 473-ը Օրդուբադում: Այդ 5257 այգիները զբաղեցնում էին 2352 3/4 խալվար¹¹ տարածություն և տարեկան, միջին հաշվով, տալիս էին 6228 խալվար 84 բաթման (բաթմանը հավասար էր 0,3 խալվարի) խաղող, 5808 խալվար 63 բաթման ալյևալյ տեսակի մրգեր: Այդ բերքի մեծ մասը՝ 5161 խալվար 84 բաթման խաղող և 5130 խալվար զանազան տեսակի մրգեր¹² բաժին էր ընկնում Երևանի խանությանը: Իսկ Երևանի խանության սահմաններում ստացվող խաղողի և մյուս մրգերի համախառն բերքի ավելի քան կեսը տալիս էին Երևանի այգիները: Պարզ է, որ քաղաքի բնակչության հիմնական զբաղմունքն այգեգործությունն էր, ընդ որում այգիներ ունեին նաև արհեստավորները և առևտրականները:

Խաղողի մշակությունը տնտեսական խոշոր նշանակություն ուներ գյուղացիների համար: Խաղողից նրանք գինի և օղի էին ստանում ու վաճառքի հանում: Ինչ վերաբերում է մյուս մրգերին, ապա դրանք չորացվում էին և արտահանվում հարևան երկրները, ինչպես նաև Արևելյան Հայաստանի այն շրջանները, որտեղ կլիմայական պայմանների բերումով հիշյալ կուլտուրաները չէին մշակվում:

Արևելյան Հայաստանում գյուղատնտեսական բավական տարածված կուլտուրաներից էր բրինձը: Դրա մշակությամբ հիմնականում զբաղվում էր Զանգեզուրի, Գառնիքառարի, Վեդիքառարի, Կարբիքառարի, Շարուրի, Սաթաղի մահալների բնակչությունը: Բրինձը նույնպես արտահանության կարևոր ապրանքներից էր: Այդ պատճառով էլ սարդարական վարչության կողմից բրնձի, ինչպես և բամբակի վաճառքի նկատմամբ մենաշնորհ էր սահմանված:

¹¹ Խալվարը նաև տարածության չափ էր և հավասար էր մոտավորապես 4 օրավար հողատարածության կամ 5000 քառակուսի սաժենի:

¹² И. Шопен, նշվ. աշխ., էջ 471—472, 747—748:

Բրնձի վաճառքի մենաշնորհը խախտողները նույնպես ենթարկվում էին խիստ պատիժների և մեծամեծ տուգանքների: Միախոտի մշակությունը ևս զգալի տեղ էր գրավում, մանավանդ Սուրմալուի և Զանգիբասարի մահալներում:

Գյուղատնտեսական մյուս կուլտուրաներից բավականաչափ տարածված էին հաճարը (Զանգիբասարի, Կարբիբասարի, Գառնիբասարի, Վեդիբասարի, Շարուրի, Սուրմալուի, Սարգարապատի մահալներում), քունջութը (Կարբիբասարի, Սարգարապատի, Վեդիբասարի և Սուրմալուի մահալներում), կտավատը (Կրխբուլաղի, Զանգիբասարի, Գառնիբասարի, Սուրմալուի, Կարբիբասարի, Սարգարապատի մահալներում), ոսպը, սիսեռը, սոխը և այլն:

Հողագործության զարգացման համար բացառիկ կարևորություն ունեցող արհեստական ոռոգումը: Արևելյան Հայաստանի մի շարք շրջաններում ոռոգման ջուրը նույնպիսի կենսական անհրաժեշտություն էր, ինչպես հողը: Այդ իսկ պատճառով, խանական կառավարչությունը կարևոր խնդիր էր համարում նոր ջրանցքների կառուցումը և հների նորոգումը, մանավանդ, որ արհեստական ոռոգումից էր կախված բերքի քանակը, իսկ հարկ-ռենտան գանձվում էր ոչ թե ըստ մշակվող տարածությունների, այլ ստացված բերքի քանակի:

Ոռոգման ջրերը բաժանվում էին երկու կարգի՝ բնական և արհեստական, կամ ինչպես ժողովուրդն էր ասում, «հանած ջուր»: Առաջին դեպքում խոսքը վերաբերում էր լճերի, գետերի, առուների, առվակների, աղբյուրների ջրերին, ինչպես նաև անձրևաջրերին և այլն: «Հանած ջրերի» կարգին էին պատկանում արհեստական ջրամբարների՝ քյարեղների, ջրանցքների և ոռոգման այլ կառույցների միջոցով ստացվող ջրերը:

Ջրերի նման կարգորոշումը իրավական տեսակետից խիստ կարևոր նշանակություն ուներ: Բնատուր ջուրը դիտվում էր իբրև աստծու պարգև ու, որպես այդպիսին, համարվում էր սուլյալ գետի կամ լճի ջրով ոռոգվող տերիտորիայի ողջ բնակչության սեփականությունը: Ինչ վերաբերում է «հանած ջրին», ապա այն, ընդհակառակը, կարող էր ընկնել ինչպես մեկ անձի, այնպես էլ քաղաքային կամ գյուղական համայնքի, որևէ հիմնարկության մասնավոր սեփականությունը: Քյարեղների (ջրհորների) ջուրը կարող էր պատկանել այն անձանց կամ համայնքներին, որոնք իրենց միջոցներով փորել էին դրանք: Ջրանցքներն ու առուները նույնպես կարող էին պատկանել ամբողջ համայնքների կամ համայնքների խմբի, ինչպես և առանձին անձնավորությունների:

Ցուրաբանչուր համայնք, իրավական կամ ֆիզիկական անձ իրավունք ունեցող բնատուր ջրից օգտվելու, եթե հողամաս ուներ այդ ջրով ոռոգվող տերիտորիայում: Զրօգտագործման իրավունքը ուղիղ համեմատական էր հողակտորի չափին: Երևանի խանությունում այդ իրավունքը սահմանվում էր, ելնելով սուլյալ շրջանի կամ համայնքի ժխերի թվից:

Ջրի նկատմամբ իրավունքը բացարձակ էր, անսահմանափակ, սրբազան ու նվիրական. այն նույնիսկ սահմանափակում էր հողատիրության իրավունքը: Ոչ ոք, լինելով դա համայնք կամ մասնավոր անհատ, իրավունք չուներ կտրել ջրի ճանապարհը, իսկ ճանապարհ տալու համար իրավունք չուներ դրամական հատուցում պահանջել: Որոշ դեպքերում, եթե հողակտորը, որ տեղով անցնելու էր առուն կամ ջրանցքը, խիստ թանկ էր տիրոջ համար, նա

կարող էր ջրին շրջանցիկ ճանապարհ տալ, բայց մերժելու իրավունք չունեիր¹³։ Քանի որ առուներն ու ջրանցքները ջուր էին մատակարարում համայնքի բոլոր անդամներին, ապա վերջիններս պարտավոր էին դրանց պահպանման համար աշխատանք կատարել ու միջոցներ տրամադրել։ Ջրանցքների կառուցելիս կամ վերանորոգելիս կիրառվում էր կոռալին աշխատանք, ընդ որում դրան մասնակցում էր տվյալ վայրի բնակչության մեծ մասը։

Ջրագտագործումը կանոնավորելու համար նշանակվում էին հատուկ պաշտոնյաներ, որոնք կոչվում էին միրաբներ։ Նրանց հսկողության ներքո էին գտնվում ամբողջ մահալի ջրերը, նրանք պետք է հետևեին, որպեսզի գյուղական տարբեր համայնքների միջև ջուրը հնարավորին չափ հավասար բաժանվեր։ Ջրգողության, ջրի հերթի խախտումների դեմ միջոցներ պիտի ձեռնարկեին և առուների, ջրանցքների մաքրման, ջրագտագործման վերաբերյալ ծագած զանազան վեճերը նույնպես պետք է լուծեին միրաբները։ Իսկ ուղափսի վեճերը երբեմն հասցնում էին նույնիսկ մարդասպանության։

Գյուղերում ջրաբաժանության գործը կարգավորում էին ջուվարները, որոնք ենթարկվում էին միրաբներին։ Ջուվարները պետք է հոգային ջրի պահպանման մասին, հատկապես նրա ակունքային մասում, հերթով բաժանեին ջուրն ու հսկեին հերթի պահպանումը։ Մեծ գյուղերում ջուվարներն ունեին օգնականներ, որոնք կոչվում էին կարաջուվարներ։ Միրաբների նման ջուվարներն էլ վարձատրություն ստանում էին բնակչությունից։

Ջրի քանակությունը չափելու գործող հիմնական միավորը բահն էր, այսինքն բահի ծավալով բաց թողնված ջրի քանակությունը, որով մեկ մարդ միայնակ կարող էր ջրել որոշ հողատարածություն։

Արևելյան Հայաստանի տնտեսության կարևոր ճյուղերից էր անասնապահությունը։ Բարձրագույն լեռնային վայրերը շատ նպաստավոր էին անասնապահության զարգացման և հատկապես մանր եղջերավոր անասունների բուծման համար։ XIX դարի սկզբին անասնապահությունը զարգացավ առանձնապես ուժեղ թափով, ավելացավ անասունների գլխաքանակը, որովհետև Հյուսիսին Ղուլի խան սարդարը երկրի հյուսիսային լեռնային շրջաններում բնակեցրեց բոլոր աղրքեջանական և քրդական անասնապահ բազմաթիվ ցեղեր, որոնք իրենց հետ բերեցին մեծ թվով անասուններ։

Մարգագետինները համարվում էին համայնական սեփականություն։ Ամռան ամիսներին անասունների հոտերը քշում էին դեպի Կրխբուլաղի, Գյուլչայի, Ապարանի, Դարաշիլագի, Թալինի, Սուրմալուի, Սեիդի-Ախսախիի, Դարաքենդ-Փարչենիսի, Դարալագյազի, Դառնիբասարի և Վեդիբասարի մահալների լեռնային արոտավայրերը։

Յրտերն ընկնելուն պես անասուններն իջեցնում էին ձմեռանոցները։

Գյուղացիական յուրաքանչյուր տնտեսություն որոշ քանակությամբ անասուններ էր պահում իր կարիքների համար՝ կաթ, պանիր, յուղ, մածուն և այլ կաթնամթերքներ պատրաստելու նպատակով։ Տնտեսություններն ունենում էին խոտհարքեր՝ ձմեռը անասուններին կերով ապահովելու համար։

¹³ «Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказского края», т. I, Тифлис, 1887, стр. 137—138.

Անասնապահությունը տալիս էր արհեստագործության համար անհրաժեշտ բուրդ, կաշի, մորթիներ, որոնց մի մասը մշակվում էր տնային պայմաններում, իսկ մյուս մասը՝ արհեստանոցներում:

* * *

Հնուց ի վեր Հայաստանում գյուղական հողերը իրավական տեսակետից գտնվում էին համայնքի տնօրինության ներքո: Ցուրաքանչյուր գյուղական համայնք, որ կազմում էր առանձին տնտեսական և վարչական միավոր, պարբերական հողաբաժանումների միջոցով հողերը բաշխում էր իր անդամների միջև:

Համայնքի հիմնական միավորը՝ «երդը», «ծուխը», ընտանիքն էր: Գյուղական գերդաստանները, ըստ իրենց թվաքանակի, բաժանվում էին հինգ կարգի՝ համփաների, երեք-պճեղների, կիսանների, պճեղների և կես-պճեղների: Համփաներն այն ընտանիքներն էին, որոնք բաղկացած էին 16 շնչից, երեք պճեղները՝ 12, կիսանները, պճեղները և կես-պճեղները՝ համապատասխանաբար 8,4 և 2 շնչից: Կես պճեղները օգտագործվում էին ոչ միայն երկու շունչ ունեցող ընտանիքներին հողաբաժին հատկացնելու համար, այլև միաժամանակ որպես հավասարեցնող միավոր և հավասարեցնող հողաբաժին: Դա նշանակում էր, որ վեց, տասը, տասնչորս շնչից բաղկացած ընտանիքների հողաբաժիններին համապատասխանաբար միացվում էր նաև կես պճեղ: Հողաբաժինների չափից էլ կախված էր ընտանիքի իրավական վիճակը գյուղում: մեծ հողաբաժիններ ունեցողները առավել հարուստ գյուղացիներն էին:

Իշխող համընդհանուր բնատնտեսության պայմաններում գյուղական համայնքն ինքնըստինքյան փակ տնտեսական միավոր էր, որը հիմնականում ինքն էր հոգում սեփական կարիքները: Գյուղական համայնքի գլուխ կանգնած էին լինում տանուտերերը, անկախ այն բանից, թե նրանք ինչպես էին կոչվում՝ քյոխվա, քեղխուղա թե յուզբաշի: Այս պաշտոնն ընտրովի էր, որը ձևական բնույթ ուներ, քանի որ այն մեծ մասամբ մնում էր միևնույն ընտանիքի անդամների ձեռքում: Տանուտերերի հիմնական պարտականությունն էր ապահովել հարկերի հավաքումը գյուղում և լուծել մանր-մունր վեճերը: Համայնքի ներսում գրեթե բոլոր հարցերը վճռվում էին սովորույթային չգրված իրավունքի նորմերի համաձայն:

Սարդարը, միբրուլուքները և նրանց պաշտոնյաները գյուղական տանուտերերին էին դիմում իրենց տարբեր պահանջներով: Տանուտերը պարտավոր էր հոգ տանել, որ համայնքի ներսում պահպանվեն խաղաղությունն ու հանգիստը, ժամանակին մուծվեն հարկերը: Նա պետք է հոգար, որպեսզի տվյալ գյուղի մոտով անցնող ճանապարհները, ինչպես նաև կամուրջներն ու ջրանցքները բարեկարգ լինեն: Նա պետք է ընդուներ, կերակրեր և անհրաժեշտ կենսամթերքներով բավարարեր խանական ծառաներին, որոնք հայտնվում էին գյուղում իրենց տերերի կարգադրությամբ: Այդ պարտականությունները կատարելու գործում տանուտերերին օգնում էին տասնապետերը, վեքիլները և համայնքի այլ պաշտոնյաները: Վեքիլներն ամեն կերպ աշխատում էին պարհակները դնել չքավոր գյուղացիների ուսերին, նրանց հաշվին բավարարել խանական պաշտոնյաների պահանջները: Համփաները մեծ մասամբ կարողանում

էին խուսափել համայնական ընդհանուր պարտավորությունները կատարելուց, մինչդեռ չբավոր գյուղացիությունը ենթարկվում էր ամեն տեսակ կամայականությունների:

Գյուղական համայնքն ուներ միջնորդ դատարան, որը կոչված էր «խաղաղ» ճանապարհով լուծել ախպիսի հարցեր, ինչպես ոռոգման ջրի հերթի խախտումը, ցանքսերի փշացումը, միջնակների շուրջ եղած վեճերը և այլն¹⁴, նման դեպքերում այն, որպես կանոն, կանգնում էր գյուղի ունեւորների կողմը:

Նահապետական կացութեաձևի պայմաններում համայնքի կառավարումը ամբողջովին կենտրոնացած էր համփային խոշոր ընտանիքների գլխավորների ձեռքում: Հիմնականում նրանք էին ընտրում տանուտերերին, միջնորդներին, դահբաշիներին և այլն:

Հողաբաժանման հիմքում ընկած էր համփա-շարեքային սիստեմը: Հիշյալ հինգ հողաբաժիններից որեւէ մեկին տիրելու հիմք տալիս էր համայնքի անդամի ընտանիքի առկա անդամների թիվը, շատ դեպքերում նաև տնտեսական կարողությունը:

Ոչ համփան և ոչ էլ մյուս կարգերը կայուն մեծություններ չէին: Նրանց տնտեսության չափը կախված էր ոչ միայն առանձին գերդաստաններում առկա շնչերի քանակից, այլև բնակչության աճից, համայնքին պատկանող հողային ֆոնդի հարուստ կամ աղքատ լինելուց:

Բայց միշտ չէ, որ ծխերը կազմված էին լինում զույգ շնչերից: Այն դեպքում, երբ շնչերի թիվը կենտ էր, հնարավոր չէր նրանց ապահովել հողով՝ ըստ համփա-շարեքային սիստեմի, քանի որ այդպիսի ընտանիքները կտուժեին և դրանով իսկ կխախտվեր հողի հավասարաչափ բաշխման սկզբունքը: Հարցը լուծելու համար սովորութային օրենքը ստեղծել էր կես-պճեղի հետ միասին նաև կենտ թիվ ունեցող ընտանիքներին մեկ շունչ ավելացնելու սիստեմը:

Հողաբաժանման նման կարգը կարելի էր կիրառել այն համայնքներում, որոնք հող շատ ունեին և համայնքի անդամները կարող էին թույլ տալ նման շռալություն: Այլ էր դրությունը այն համայնքներում, որտեղ հողային ֆոնդը գրեթե սպառված էր: Իսկ եթե որեւէ մեկից հողը կտրում էին, ապա դա երկարատև վեճերի ու թշնամանքի պատճառ էր դառնում: Նման դեպքերում փոքր, կենտ թվով շնչեր ունեցող ընտանիքները միավորվում էին, ստեղծում «ազատ ընկերակցություններ», որոնք կոչվում էին «հարաքաշություն» և համատեղ հողաբաժին էին ստանում: Պահանջվում էր միայն, որ այդ հարաքաշությունները շնչերի թվով համապատասխանեին կամ համփայի, կամ երեք-շարեքի, կամ կիսանի, կամ շարեքի և կամ, հակառակ դեպքում, ունենային զույգ թվով շնչեր¹⁵:

Հարաքաշությունը նպաստում էր վերացնելու հողաբաժինների կոտորակումն ու շերտընդմիջությունը, որոնք, անշուշտ, բացասաբար էին անդրադառնում գյուղացիական տնտեսությունների նյութական դրության վրա: Հարաքաշության շնորհիվ հնարավոր էր լինում փոքր ի շատ տանելի բերք ստա-

¹⁴ С. А. Егиазаров, Исследования по истории учреждений в Закавказьи, т. I, Казань, 1889, стр. 87—88.

¹⁵ «Свод материалов...», т. I, стр. 22—23.

նալ, ինչ որ դժվար կլինեի մանր հողակտորների առկայության դեպքում: Բայց հարաքաշությունը կիրառվում էր ոչ բոլոր վայրերում:

Պետք է նկատել, որ ոչ բոլոր հողերն էին ենթակա վերաբաժանման և վերաբաշխման: Խաղողի և մրգի այգիները, տնամերձ հողակտորները, այսինքն բոլոր ցանկապատված հողամասերը գտնվում էին գյուղացիների տիրապետության ներքո և վերաբաժանման ենթակա չէին: Տնամերձ և ցանկապատված հողամասերը իրավական իմաստով լիովին գտնվում էին համայնքի առանձին անդամների տրամադրության ներքո: Դրանք դիտվում էին իբրև տերերի սեփականություն, այդ իսկ պատճառով էլ կարող էին և վաճառվել, և գնվել, և գրավ դրվել, և փոխանակվել, և նվիրաբերվել, և որպես օժիտ տրվել, եթե գյուղացին մահից հետո արու ժառանգ չէր թողնում¹⁶: Այդ իսկ պատճառով էլ հարթավայրերում, որտեղ արագ թափով տեղի էր ունենում արժեքավոր հողամասերի ցանկապատումը, համայնական հողատիրությունը աստիճանաբար իր տեղը սկսում էր զիջել մասնավոր հողատիրությանը՝ ժառանգական տիրապետության հիմունքներով: Լեռնային շրջաններում և ձորահովիտներում համայնքի սեփականությունից դուրս էին համարվում նաև այնպիսի հողամասեր, ինչպես քարերից մաքրված խոպան և ազատ հողերը:

Թեպետ XIX դարի սկզբին Արևելյան Հայաստանում տակավին շարունակում էր պահպանվել գյուղական համայնքը, որը և տնօրինում էր իրեն պատկանող հողերը, բայց նրա մեջ արդեն նկատվում էին զգալի տեղաշարժեր: Համփա ընտանիքները գյուղում կարողացել էին իրենց համար արտոնյալ վիճակ ստեղծել, իրենց ձեռքն առնել համայնքի գործերի տնօրինումը, պարհակների կատարումը փաթաթելով չունեող գյուղացիների վզին, իրենց ասպհովելով լավագույն հողաբաժիններ: Դաշտային շրջաններում համայնքային հողատարածություններն աստիճանաբար նվազում էին, ավելանում էր օտարված հողակտորների թիվը (կարբիբասարի, Զանգիբասարի, Գառնիբասարի, Սուրմալուի և այլ մահալներում):

4. ԱՐՀԵՍՏԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԱՌԵՎՏՈՒՐ

Արևելյան Հայաստանի տնտեսական կյանքում գյուղատնտեսությունից հետո զգալի դեր էր խաղում արհեստագործությունը, որով գլխավորապես զբաղվում էին քաղաքներում: Սակայն գյուղերում էլ կային արհեստագործության առանձին ճյուղեր, որոնք կոչված էին բավարարելու տեղական կարիքները:

Արևելյան Հայաստանի արհեստագործության գլխավոր կենտրոնը Երևանն էր: Արհեստագործությունը բավականաչափ զարգացած էր նաև Վաղարշապատում, որտեղ զանազան մասնագիտությունների տեր արհեստավորներ հոգում էին էջմիածնի վանական խոշոր տնտեսության ամենատարբեր կարիքները:

Արևելյան Հայաստանում կային շուրջ հարյուր տեսակի արհեստներ, որոնք բավարարում էին բնակչության և խանական արքունիքի ամենատարբեր

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 40—41: